

فراتحلیلی بر مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه

برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۲، تاریخ دریافت نسخه نهایی: ۱۴۰۳/۱۰/۲۷ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۲۵

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

زهرا محمدیان^{۱*}، حسین عبدالهی^۲، علی دلاور^۳ و کمال سخدری^۴

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف فراتحلیل مطالعات آموزش شغلی مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه انجام شد. **روش:** روش پژوهش فراتحلیل بود. بر اساس کلیدواژه‌های کارآفرینی، برنامه شغلی، آموزش شغلی، کارآفرین و کارآفرینانه، بوسیله گوگل اسکالر مقالات بین سال‌های ۱۳۸۸-۱۴۰۱ در ایران جستجو شدند. ۳۵ مقاله دارای ملاک‌های ورود، انتخاب و با روش فراتحلیل کریپیندروف (۲۰۲۳) تحلیل شدند.

یافته‌ها: نتایج حاکی از آن بود که پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی روی برنامه‌های کاربردی تمرکز نکرده‌اند و بیشتر به جنبه‌های نظری و محتوایی پرداخته‌اند. آموزش کارآفرینی میان‌رشته‌ای است و بیشتر فعالیت‌های کارآفرینی توسط گروه‌های اقلیت زنان، مهاجران، جوانان، اقلیت‌های مذهبی و افراد معلول انجام می‌شود. همچنین بیشتر پژوهش‌ها بوسیله پژوهشگران دارای تخصص‌های گوناگون، گروهی، تک‌مقطعی و با موضوعات متنوع انجام شده‌اند و داده‌ها در یک مقطع زمانی گردآوری شده‌اند.

نتیجه‌گیری: آموزش کارآفرینی فرآیندی پویا است بنابراین پژوهش کارآفرینی باید طولی و چندمقطعی انجام شود. تنوع رشته‌های پژوهش‌گران حاکی از میان‌رشته‌ای بودن کارآفرینی است و پژوهش‌های گروهی در موضوعات متنوع، بر مشارکت هدفمند و متمرکز پژوهش‌گران تاکید دارد. لذا به این موضوع بسیار مهم باید توجه کرد. داشتن دیدگاه علمی نظام‌مند و همه‌جانبه در آموزش کارآفرینی بسیار مهم است و در برنامه‌های آموزش کارآفرینی، بخش‌های گوناگون باید توسعه یابند. بومی‌سازی برنامه‌های آموزش کارآفرینی در سطوح نگرشی، راهبردی و عملیاتی می‌تواند یک راهکار عملی در آموزش شغلی کارآفرینی باشد.

کلیدواژه‌ها: آموزش شغلی، فراتحلیل، کارآفرینانه، کارآفرینی

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکترای مدیریت آموزشی دانشگاه علامه طباطبایی تهران.

mohamadian.net@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-8724-6561

۲. دانشیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه علامه طباطبایی.

۳. استاد ممتاز گروه مدیریت و برنامه‌ریزی دانشگاه علامه.

۴. دانشیار گروه کارآفرینی دانشگاه تهران.

Meta-Analysis on Occupational Education Studies with emphasis on entrepreneurial skills in Second High School Students

Zahra Mohammadian (Ph.D. Candidate)^{1*}, Hossein Abdollahi (Ph.D)², Ali Delavar (Ph.D)³ & Kamal Sakhdari (Ph.D)⁴

Abstract

Objective: The present research aimed to meta-analysis of occupational education studies with emphasis on entrepreneurial skills in Second High School Students.

Method: The research method was meta-analysis. The keywords of entrepreneurship, occupational education, entrepreneur and entrepreneurial education from 2010 to 2022 searched in databases such as Academic Jahad, Noor Magazines, SID and Google Scholar. 35 papers that met include criteria were select and analyzed using Krippendorff's method.

Findings: The results indicated that these researches have not focused on applied programs and they mostly focus on theoretical and content aspects. Entrepreneurial education is interdisciplinary and most entrepreneurial activities are conducted by minority groups of women, immigrants, youth, religious minorities, and disabled individuals. Also, the studies have been conducted by researchers with various fields, group, cross-sectional and in various subjects and the data has been collected in a period of time.

Conclusion: The education of entrepreneurship is a dynamic process, therefore, research should be conducted longitudinal and multi-section. Researchers with various fields indicates that entrepreneurship is interdisciplinary and group researches in various subjects emphasizes on purposeful and focused collaboration of researchers. Therefore, this very important topic should considered. Having a systematic and comprehensive scientific view in entrepreneurial education approach is very important and various parts should be developed in entrepreneurial education protocols. The localization of entrepreneurship education protocols in the levels of attitudinal, strategic and operational can be a practical solution in entrepreneurship occupational education.

Keywords: Meta-analysis, Occupational Education, Entrepreneurship, Entrepreneurial

1. Corresponding Author: Ph.D. Candidate in Educational Management, Allameh Tabataba'i University, Tehran.

mohamadian.net@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8724-6561>

2. Associate Professor, Department of Educational Management and Planning, Allameh Tabataba'i University.

3. Distinguished Professor, Department of Educational Management and Planning, Allameh Tabataba'i University.

4. Associate Professor, Department of Entrepreneurship, University of Tehran.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

دانش‌آموزان رشته‌های نظری، گروه بسیار مهم و ارزشمندی از نوجوانان هستند که در حال گذراندن آخرین دوره تحصیلات متوسطه عمومی هستند و برای آنان تصمیم‌گیری برای ورود به دانشگاه یا بازار کار دغدغه بسیار اساسی است که می‌تواند اشتغال و موفقیت شغلی آنان را در آینده به طور جدی تحت‌تاثیر قرار دهد (سومرو، ممون و شاه^۱، ۲۰۲۱). یادگیری مهارت‌های کارآفرینانه در حین تحصیل، در اشتغال دانش‌آموزان و ورود آنان به بازار کسب و کار سهم بسزایی دارد (غفرانی، حسینی و موسی‌خانی، ۱۴۰۱). از طریق آموزش مهارت‌های کارآفرینی می‌توان روحیه و نگرش کارآفرینی را پرورش داد و افراد را به کارآفرینی تشویق کرد (موتونن و تانکاری-اسکلینن^۲، ۲۰۲۰) هدف آموزش کارآفرینی، پرورش مهارت‌های کارآفرینانه و توسعه نگرش مثبت به کارآفرینی در دانش‌آموزان است. در واقع هدف آموزش کارآفرینی، افزایش مهارت‌های کارآفرینی، ایجاد نگرش و باور کارآفرینی در افراد است. با توجه به تغییر وضعیت اقتصادی و اجتماعی جوامع و وجود مشکلات عدیده در اشتغال افراد در دهه‌های اخیر، به نظر می‌رسد یادگیری مهارت‌های کارآفرینی برای همه افراد در زندگی کاری لازم است. در حال حاضر آموزش مهارت‌های کارآفرینی بخشی از توسعه آموزش در جامعه محسوب می‌شود (موتونن و تانکاری-اسکلینن، ۲۰۲۰). از طرفی دیگر، هدف آموزش مهارت‌های کارآفرینی تنها یادگیری عملی کارآفرینی نیست بلکه هدف کارآفرینی، ارزش‌آفرینی، کمک به پیشرفت جامعه و ارتقاء سطح کیفیت زندگی افراد است (تریلاکسونو، مارچالینا، ساسموکو ایندریانتی و یوساک^۳، ۲۰۲۲). کارآفرینی افراد در زمینه رقابت‌پذیری تولید و صنعت نقش بسیار اساسی دارد. بنابراین آموزش مهارت‌های کارآفرینی در مدارس، می‌تواند به دانش‌آموزان کمک کند که فرصت‌های رقابت‌پذیری در کسب و کار، ارزش‌آفرینی بر اساس استعدادهاشان و علاقه به کار و تولید را در محیط‌های آموزشی یاد بگیرند (لیگوری و وینکلر^۴، ۲۰۲۰). موفقیت در فعالیت‌های کارآفرینانه تا حدود زیادی با کیفیت آموزش کارآفرینی ارتباط دارد. آماده‌سازی دانش‌آموزان برای موفقیت در مسیر شغلی آینده و بکارگیری استعدادهای آنان اساسی‌ترین نقش نظام آموزشی جامعه است (لی، کونگ و کیم^۵، ۲۰۲۲). اهمیت برنامه‌های آموزش کارآفرینی بیشتر به ارزش‌آفرینی در تولید و ارائه خدمات حرفه‌ای و شکوفایی استعدادهای دانش‌آموزان است (لی و همکاران، ۲۰۲۲). از طرفی دیگر داشتن انگیزه پیشرفت بالا، تحمل ابهام بالا، خطرپذیری بالا، گشودگی به تجربه،

1. Soomro, Memon & Shah
2. Mottonen & Tunkkari-Eskelinen
3. Trilaksono, Marchalina, Sasmoco Indrianti & Yusak
4. Liguori & Winkler
5. Lee, Kong & Kim

یادگیری فعال، منبع کنترل درونی و درک فعال اشتباهات خود از ویژگی‌های شخصیتهای افراد کارآفرین هستند (یوسف‌زاده، عابدی و نیلفروشان، ۱۴۰۱). لذا آموزش مهارت‌های کارآفرینی به افزایش انگیزه، علاقه و مشارکت دانش‌آموزان جهت تقویت نگرش کارآفرینانه و یادگیری عمیق درباره کار و تولید منجر می‌شود و به پرورش ویژگی‌های شخصیتهای کارآفرینانه در دانش‌آموزان کمک می‌کند (بروون و آگوستو، ۲۰۲۰).

افزون بر این هدف آموزش کارآفرینی در مدارس و دانشگاه‌ها این است که شکاف بین توانایی‌های علمی، عملی و مهارت‌های کارآفرینانه افراد را از بین رود. از آن جایی که برنامه‌های آموزش کارآفرینی می‌توانند به ترویج و درک درستی از کارآفرینی بپردازند، آموزش مهارت‌های کارآفرینانه می‌تواند استعداد افراد را شکوفا کند و سطح آگاهی آنان را در زمینه انتخاب شغل آینده افزایش دهد (میکید، سوپتا و هورا تینوویک، ۲۰۱۹). بنابراین آموزش مهارت‌های شغلی و کارآفرینی باید در مدرسه و قبل از دانشگاه انجام شود. بنابراین مدارس باید فراگیران را با مفهوم کارآفرینی آشنا سازند و با انجام برنامه‌های توانمندسازی، پرورش قوه خلاقیت، توانایی شناخت فرصت‌ها، تمایل به خطرپذیری و علاقمندی به کار و تلاش را یاد بگیرند و نگرش کارآفرینی در آنان تقویت شود (حشمتی‌فر، لیاقتدار و عابدی، ۱۴۰۰). بر این اساس برای کارآفرین شدن و شکوفاسازی استعدادهای نوجوانان و جوانان هر جامعه‌ای، نقش برنامه‌های آموزش شغلی در مدارس و دانشگاه‌ها غیرقابل انکار است (راتن و جونز، ۲۰۲۱).

آموزش و پرورش به عنوان مهم‌ترین نهاد آموزشی کشور، در تدوین راهبردها و برنامه‌های آموزشی و عملی کارآفرینی و ایجاد محیطی مناسب برای پرورش ویژگی‌های کارآفرینی دانش‌آموزان است (مانیاردزی ندوفیری، ۲۰۲۰). با وجود اهمیت آموزش شغلی و کارآفرینی در توسعه کشور، توجه سیاست‌گذاران به مقوله آموزش مهارت‌های کارآفرینی در ایران نو پا است. از این رو، ابزارها و سیاست‌های آموزش کارآفرینی آن‌گونه که شایسته است، توسعه پیدا نکرده است (فرهادی، عبداللهی، عزیزی، طاهری، ۱۴۰۱). با توجه به نو پا بودن آموزش کارآفرینی در ایران، برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه نیز در مدارس ایران سابقه زیادی ندارند. در سال‌های اخیر، توجه پژوهشگران به پژوهش در حوزه آموزش شغلی و کارآفرینی بیشتر شده است. علیرغم که در دهه اخیر، پژوهش‌های متعددی در حوزه آموزش کارآفرینی انجام گرفته است، ولی عدم تدوین برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه و انجام پژوهش‌های پراکنده در حوزه آموزش

-
1. Brown & Augusto
 2. Mikid, M., Sopta, M., & Horatinovic
 3. Ratten & Jones
 4. Munyaradzi Ndofirepi

کارآفرینی، برآیندهای متفاوتی در نوع مهارت‌ها، سطوح آموزشی، برنامه‌ها و ابزارهای آموزشی، متولیان و مخاطبان حوزه آموزش کارآفرینی ایجاد کرده‌اند. از طرفی دیگر پژوهشگران حوزه کارآفرینی پیشنهاد کردند که نه تنها توجه به جنبه‌های رفتاری و شناختی برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه، کافی نیست، بلکه به یک رویکرد یکپارچه آموزش شغلی کارآفرینی جهت تلفیق ویژگی‌ها و مولفه‌های برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه نیاز است تا بتوان به شناخت نقاط قوت، چالش‌ها، خلاءها و کمیوهای برنامه‌های آموزش کارآفرینی پی برد (هانبرگ، آبون و میدلیتون^۱، ۲۰۲۲). در پژوهش دیگری که آموزش کارآفرینی از دیدگاه دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه بررسی شده است، نتایج نشان داد که از دیدگاه دانش‌آموزان نگرش‌های اصلی مورد نیاز برای کارآفرینی، خودکنترلی، خلاقیت، مهارت‌های درآمدزایی و دانش هستند که باید در برنامه آموزش کارآفرینی لحاظ شوند. لذا واکاوی برنامه‌های گوناگون آموزش کارآفرینی می‌تواند به شناسایی بیشتر و دقیق‌تر مولفه‌ها و ابعاد گوناگون یک برنامه آموزش کارآفرینی کمک کند (کالیئت، دالهادی و اشمیل^۲، ۲۰۲۴). همچنین نتایج مطالعه دیگری نشان داد که نظام مدیریت یادگیری مبتنی بر نظریه در دوره دوم متوسطه می‌تواند نگرش و روحیه کارآفرینی دانش‌آموزان را ارتقاء دهد. نظام مدیریت یادگیری بر نظریه، ادراکات دانش‌آموزان از مفاهیم کارآفرینی را افزایش می‌دهد. بنابراین برنامه نظام یاددهی و یادگیری، تحول طرحواره‌های شناختی اساسی برای تفکر کارآفرینی را تسهیل می‌کند (هو، چان و لی^۳، ۲۰۲۴). لذا وجود این نیاز اساسی، ضرورت انجام یک پژوهش فراتحلیل مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه را ایجاب می‌کند. چون بررسی و شناسایی چالش‌ها، مولفه‌ها و ابعاد برنامه‌های آموزش کارآفرینی دانش‌آموزان دوره متوسطه، می‌تواند به بهبود کیفیت علمی و عملی برنامه‌های آموزش کارآفرینی کمک کند (روسوا، بلتووا و نیکولووا^۴، ۲۰۲۴). از این رو بر اساس سوابق پژوهشی موجود در زمینه آموزش کارآفرینی، موضوعی که بسیار حایز اهمیت است مطالعه فراتحلیل روی پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی در ایران است تا به طور دقیق ابعاد کمی و کیفی موضوعات و محتوای پژوهش بررسی شوند. با این هدف که جنبه‌های مورد غفلت واقع شده در برنامه‌های آموزش کارآفرینی و جنبه‌های پرتکرار شناسایی شوند و جنبه‌های کم اهمیت و پراهمیت برنامه‌های آموزش کارآفرینی و همچنین جهت‌های کاربردی بر اساس نیازهای دانش‌آموزان و جامعه شناسایی شوند. لذا پژوهش حاضر توانست این نوآوری را در عرصه آموزش کارآفرینی در مدارس

-
1. Haneberg, Aaboen, Middleton
 2. Caliat, Dalhadi, Ishmael
 3. Ho, Chan, Lee
 4. Ruseva, Baltova, Nikolova

فراتحلیلی بر مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه

ایجاد کند که با استفاده از روش فراتحلیل کریپندروف^۱ (۲۰۲۳) گستره‌ای از پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی را به لحاظ روش‌شناسی پژوهش، اهداف و افق پژوهش، چشم‌انداز آینده پژوهش، راهبردهای آموزش کارآفرینی و جهت‌دهی کاربردی پژوهش مورد مطالعه قرار دهد. در این شرایط، توجه به عملکرد عرصه دانش و پژوهش در آموزش و پرورش با تاکید بر موضوع برشماری و احصاء مهارت‌ها و مولفه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه یک مسأله اساسی به نظر می‌رسد. از این رو پژوهش حاضر با چشم‌اندازی بر پژوهش‌های پیشین، در راستای بررسی فرآیند و محتوای آموزش شغلی کارآفرینانه در ایران، بررسی روش‌شناسی، راهبردها و ابزارهای پژوهشی، نوع دانش و الگوهای تولیدی در حوزه کارآفرینی و شناسایی محدودیت‌های حوزه آموزش شغلی کارآفرینانه و پیشنهادها انجام شد.

مبانی نظری پژوهش

آموزش کارآفرینی

انتخاب شغل یکی از مهم‌ترین تصمیماتی هستند که افراد در طول زندگی اتخاذ می‌کنند. مهم‌ترین نهاد اجتماعی که در انتخاب‌های صحیح شغلی افراد نقش دارد، آموزش و پرورش است. این نهاد مسئولیت مهمی در تربیت کودکان، نوجوانان و جوانان بر عهده دارد و باید پاسخگوی نیازهای جهان امروز از جمله تورم، بیکاری، عدم توسعه‌یافتگی شغلی و حرفه‌ای و دیگر عوامل بازار کار و بازاریابی و آموزش شغلی و حرفه‌ای باشد تا دانش‌آموختگان دبیرستان‌ها و دانشگاه‌ها توانمندی‌ها و مهارت‌های لازم را جهت احراز شغل مناسب با مهارت‌ها و توانمندی‌های کارآفرینانه داشته باشند (آنجیوم، آموزگار، فروخ و حیدلر، ۲۰۲۲).

از مسایل مهم سازمان آموزش و پرورش در حوزه آموزش کارآفرینی در دوره متوسطه، ضعف در ابعاد کاربردی برنامه‌های آموزش کارآفرینی است. برنامه‌های آموزش کارآفرینی در مدارس باید به شیوه‌ای انجام شوند که تعداد زیادی از دانش‌آموزان بتوانند بعد از اتمام دوره دوم متوسطه وارد بازار کار شوند. این امر زمانی میسر خواهد شد که قبلاً دانش‌آموزان با واقعیت‌های ملموس دنیای اشتغال و با فعالیت‌های کارآفرینانه و مولد در برنامه‌های آموزشی آشنا شوند و آموزش‌های شغلی لازم را ببینند (فرهادی، عبدالمهی، عزیزی و طاهری، ۱۴۰۱). از طرفی دیگر دانش‌آموزان و دانش‌آموختگان، هنگام فراغت از تحصیل ممکن است، قصد ادامه تحصیل در دانشگاه را نداشته باشند و در صدد یافتن شغل باشند. اما در مقایسه با دانش‌آموختگان رشته‌های فنی و حرفه‌ای و

1. Krippendorf

2. Anjum, T., Amoozegar, A., Farrukh, M., & Heidler

کار و دانش، مهارت‌ها و آموزش‌های لازم را در خصوص فعالیت‌های موفق برای کارآفرینی و ورود به بازار کار نیاموخته‌اند (ماهشوار، خا و آروکیاسامی^۱، ۲۰۲۲). بنابراین تخصصان آموزش شغلی و کارآفرینی به یک برنامه جامع آموزش شغلی مبتنی بر مولفه‌های کارآفرینانه نیاز دارند. اگر چه در دو دهه گذشته تحولات قابل توجهی در ساختار و عملکرد نظام آموزش متوسطه و دانشگاهی در ایران صورت گرفته است و موضوع آموزش کارآفرینی در نظام آموزش و پرورش مطرح شده است؛ ولی نتایج مطالعات نشان می‌دهند که هنوز یک اتفاق نظر یا طرح جامع و عملی و موفق در نظام آموزش و پرورش وجود ندارد و مشکلات زیادی همچنان در آموزش شغلی و کارآفرینی وجود دارد (حقیقی، محمودی و بیجانی، ۱۳۹۷). ضمن آنکه تاکنون، برنامه‌های آموزش کارآفرینی متعددی از سوی نهادهای مختلف و آموزش و پرورش تنظیم شده و این آموزش‌ها باید ارزیابی شوند. در حوزه آموزش شغلی و مهارت‌ها و مولفه‌های آموزش کارآفرینی دانش‌آموزان، پژوهش‌های متنوع و پراکنده‌ای انجام شده است و هر کدام گریزی به جنبه آموزش شغلی و کارآفرینی در آموزش و پرورش داشته‌اند. در پژوهش حاضر، فراتحلیلی بر جنبه‌های مختلف آموزش شغلی، مهارت‌ها و مولفه‌های کارآفرینی و روندهای حاکم بر آنها انجام شد.

پیشینه پژوهش

محرمی، صالحی عمران و عزیزی شمامی (۱۴۰۰) در پژوهشی روی دانش‌آموزان دریافتند که دانش‌آموزان از نظر خودشان، مهارت‌های بالایی در کارآفرینی دارند. ارزیابی دانش‌آموزان از نظر معلمان حاکی از آن است که دانش‌آموزان در مهارت حل مسئله ضعیف هستند و در روحیه کارآفرینی، عزت نفس، کنترل درونی و خطرپذیری در حد متوسط هستند. همچنین در مهارت‌های اشتغال، کار گروهی و انگیزه پیشرفت، دانش‌آموزان رشته ریاضی هستند. نتایج پژوهش غفرانی و همکاران (۱۴۰۱) نشان داد که پرورش شایستگی‌های کارآفرینی دانش‌آموزان در چارچوب توسعه مهارت‌های خوشنویسی، حل مساله، تعمیر موبایل و مهارت‌های نرم افزاری، مهارت‌های کسب، مهارت‌های ارتباطی و روحیه کارآفرینی است.

نتایج پژوهش ظغرای، میرواحدی و هاشمی (۱۳۹۸) روی دانش‌آموزان نشان داد که آموزش در راستای خلاق ارزش، یک مقوله اصلی در آموزش کارآفرینی است. آموزش کارآفرینی بر راهبردهای آموزش و انجام تکالیف کارآفرینانه، ایجاد روحیه کارآفرینی، تعامل با دنیای واقعی، یادگیری‌های شناختی و فراشناختی تأکید می‌کند. نتایج پژوهش میکید و همکاران (۲۰۱۹) روی دانش‌آموزان نشان داد که آموزش مهارت‌های شغلی کارآفرینانه به

1. Maheshwari, G., Kha, K. L, Arokiasamy

دانش‌آموزان به ایجاد ترکیبی از یادگیری‌های تجربی و توسعه مهارت‌ها در آنان کمک می‌کند و در بلندمدت تغییر در شیوه تفکر افراد را امکان‌پذیر می‌سازد و نگرش کارآفرینی را در دانش‌آموزان توسعه می‌دهد. بر اساس نتایج مطالعه پترونیت و اولبینایت^۱ (۲۰۱۹) می‌توان اذعان داشت که آموزش کارآفرینی به عنوان یک زمینه پژوهشی پویا به سرعت در حال رشد است و دارای سنت فکری دیرینه‌ای است که روحیه و نگرش کارآفرینی را با نوآوری، رشد اقتصادی، خطرپذیری و عدم اطمینان همبسته دانسته‌اند. آموزش کارآفرینی فرآیندی برای آماده کردن دانش‌آموزان و افراد با توانایی شناخت فرصت‌های تجاری، عزت‌نفس، انگیزه، دانش، مهارت و بینش است تا در محیط‌های مختلف، نگرش کارآفرینانه آنها را تقویت کند (ولوگبولا، ۲۰۱۷). راتن و جونز (۲۰۲۱) در پژوهشی دریافتند که امروزه آموزش کارآفرینی در سطح جهانی به عنوان نوعی ابتکار عمل جمعی در دانشگاه‌ها و مدارس توصیف می‌شود که همگی جهت توسعه ظرفیت کارآفرینانه دانش‌آموزان هدف‌گذاری می‌شوند. اشتغال‌زایی یکی از اهداف فعالیت کارآفرینی است و کارآفرینی خیلی وسیع‌تر از اشتغال‌زایی است. کارآفرینی دارای پیامدهای مثبت بیشتری مانند: شکوفایی خلاقیت‌ها، نوآوری، افزایش اعتماد به نفس و عزت به نفس و رشد فن‌آوری است (لی و همکاران، ۲۰۲۲).

آموزش شغلی کارآفرینانه در عرصه آموزش و پرورش، می‌تواند کارآفرینی را به عنوان ایجادکننده یک جایگاه شغلی پایدار در آینده شغلی افراد تبیین کند و فرهنگ کارآفرینی را در میان آنان توسعه دهد (کیرکلی^۳، ۲۰۱۷). اگر چه در دو دهه گذشته تحولات قابل توجهی در ساختار و عملکرد نظام آموزشی ایران صورت گرفت، و موضوع آموزش کارآفرینی در نظام آموزش و پرورش ایران نیز مطرح شد؛ ولی نتایج مطالعات نشان می‌دهد که هنوز مشکلات زیادی در آموزش کارآفرینی وجود دارد. مانند پایین بودن میزان سرمایه‌گذاری در آموزش کارآفرینی، عدم توجه به ابعاد مختلف توسعه و آموزش کارآفرینی، توجه کم به آموزش عملی، عدم تطابق محتوای برنامه‌های درسی و آموزشی با نیازهای بازار کار و همچنین عدم توانایی در ایجاد کار به وسیله فارغ‌التحصیلان (حقیقی و همکاران، ۱۳۹۷). لذا درباره شکاف بین توانایی‌های عملی و مهارت‌های شغلی و کارآفرینی افراد، توجه به این نکته ضروری است که به صرف گذراندن دوره‌های آموزش کارآفرینی، فرد مهارت‌های شغلی کارآفرینانه را کسب نخواهد کرد و یک کارآفرین نخواهد شد، مگر این که مهارت‌های کارآفرینانه برای کسب و کار را کسب کرده باشد (فرهادی و همکاران،

-
1. Petronyte & Ulbinaite
 2. Olugbola
 3. Kirkley

۱۴۰۱). در تاریخچه آموزش شغلی، آموزش و تربیت شغلی^۱ همیشه بعنوان یک راه‌حل، برای ارتقاء فرصت‌های شغلی جوانان در داشتن مهارت و توانمندی و انگیزه برای یافتن یا ادامه شغل محسوب می‌شود. از طرف دیگر، سازمان‌ها برای تجدید ساختار خود، ایجاد فرآیندهای جدید، تطابق با تغییرات محیطی و فرآیندهایی که ساختارها و محصولات را بروز نگه دارد، نیاز به افراد ماهر و نیمه ماهر دارد و اگر نتواند چنین افرادی را استخدام کنند بعد از مدتی به حالت سکون و عدم تعادل بر می‌گردد و در نهایت قادر به ادامه حیات خود نخواهد شد. به دلیل اهمیت داشتن این پدیده، بیشترین توجه‌ها و تلاش‌ها بر این است که کارآفرینی و اشتغال همچنان به عنوان موضوعات اصلی در برنامه شغلی مدارس و سازمان‌ها گنجانده شود، زیرا این دو، افراد را برای داشتن شغل خود بعد از اتمام تحصیلات و گسترش دانش و توانایی خود آماده می‌سازد (کائو، اسد، وانگ، ناز و الموشراف^۲، ۲۰۲۲). همین‌طور آموزش‌های شغلی و کارآفرینی در توسعه و توانمندسازی افراد جامعه و پیشرفت جامعه نقش اساسی دارد. به این دلیل در جوامع در حال پیشرفت، برنامه‌های آموزش کارآفرینی در برنامه‌ریزی‌های کلان سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جایگاه خاصی دارد و در پیشرفت و نوآوری بسیار حایز اهمیت است (آموفاه و سالاریگوس^۳، ۲۰۲۲). نتایج این مطالعات نشان داد که پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی بوسیله پژوهشگران حوزه‌های تخصصی گوناگون، به صورت گروهی، بین رشته‌ای و با تنوع موضوعات پژوهشی انجام شده‌اند.

روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش فراتحلیل بود. کلیدواژه‌های کارآفرینی، برنامه شغلی، خلاقیت، شغل، آموزش شغلی، کارآفرین و کارآفرینانه در پایگاه‌های اطلاعاتی داخلی و خارجی آی اس سی، پابمد، سایک اینفو، گوگل اسکالر، اریک، مدلاین، آی اس آی، اس آی دی، مگ ایران، ایران داک، ایران مدکس، ایران سایک، ریک، ایراست، سایک آرتیکلز، اس سی آی و بوسیله موتورهای جستجوگر، مقاله‌های منتشر شده به زبان فارسی و انگلیسی، خلاصه مقالات همایش‌ها، نتایج طرح‌های پژوهشی کشوری و استانی در حوزه آموزش شغلی و کارآفرینی در ایران جستجو شدند بدین ترتیب پژوهش‌های انجام شده در فاصله سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ گردآوری شدند. در پژوهش حاضر از فرآیند فراتحلیل کریپندروف (۲۰۲۳) استفاده شد.

1. Occupational education and training
2. Cao, Asad, Wang, Naz & Almusharraf
3. Amofah & Salarigues

شکل ۱. فرآیند انجام پژوهش با روش فراتحلیل کریبندروف (۲۰۲۳)

بر اساس فرآیند شکل ۱، ابتدا بر اساس روش مرور منظم، کلیه مولفه‌های مرتبط با آموزش کارآفرینی جمع‌آوری گردید. برای وارد کردن هر پژوهش در فراتحلیل ملاک‌های زیر در نظر گرفته شد: ۱. گزارش پژوهش به صورت مقاله در مجلات علمی- پژوهشی چاپ شده باشد. ۲. پژوهش به مولفه‌های آموزش مهارت‌های کارآفرینی برای دانش‌آموزان پرداخته باشد. ۳. پژوهش به لحاظ روش شناختی درست باشند. ۴. پژوهش در فاصله سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ انجام شده باشد. با توجه به ملاک‌های ورود، مقالات مرتبط با آموزش کارآفرینی شناسایی و بررسی شدند. با استفاده از روش نمونه‌گیری تمام شماری، ۳۵ مقاله انتخاب و داده‌ها طبق رویکرد فراتحلیل استقرایی (از جزء به کل) استخراج و طبقه‌بندی و مراحل کدگذاری و تحلیل انجام شد. طبقه‌بندی داده‌ها در سه بخش یافته‌های توصیفی، یافته‌های مرتبط با روش‌شناسی و یافته‌های رویکردی تنظیم شدند و بر اساس یک فرآیند اکتشافی، داده‌ها تحلیل و تفسیر شدند و نتایج نهایی گزارش شد.

برای تعیین روایی پژوهش، سعی شد که پژوهش‌ها و مقالات متعددی انتخاب و بررسی شوند. به این شیوه که در پژوهش‌ها و مقالات، نتایج و دیدگاه‌های مختلفی مورد توجه قرار گرفتند. پژوهش‌ها و مقالاتی که به لحاظ علمی قوی و مناسب بودند، انتخاب شدند و موارد کم اهمیت و ضعیف کنار گذاشته شدند. همچنین سعی شد از پژوهش‌ها و مقالاتی استفاده شود که قبلاً روایی آنها تأیید شده باشند. برای تعیین پایایی، از یک روش نظام‌مند استفاده شد که مشکلات مرتبط با پایایی را کاهش می‌دهد (فایول، گایلی و نارجیس، ۲۰۰۶). همچنین پژوهش حاضر بر اساس گام‌های مشخص، نظام‌مند و ساختاریافته انجام شد. خودبازنگری پژوهشگر در فرآیند انجام پژوهش، از دیگر روش‌های افزایش قابلیت پایایی پژوهش است (راو و پری، ۲۰۰۳). در پایان بعد از بازبینی محقق، نتایج داده‌ها توسط یک عضو هیات علمی رشته کارآفرینی و یک عضو

1. Fayolle, Gailly, Narjisse
2. Rao & Perry

هیات علمی رشته مدیریت آموزشی بازبینی شد و پایایی آن تایید شد. بنابراین پایایی لازم برای نتایج پژوهش تامین شد.

یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر، یافته‌ها در سه بخش؛ یافته‌های توصیفی پژوهش‌ها، یافته‌های مرتبط با روش‌شناسی پژوهش‌ها و یافته‌های رویکردی آموزش شغلی کارآفرینانه ارائه شدند.

الف: یافته‌های توصیفی

در این بخش، اطلاعات کلی مربوط به ۳۵ مقاله حوزه آموزش شغلی کارآفرینانه بر حسب سال انجام پژوهش، جنسیت و تعداد پژوهشگران و حوزه‌های تخصصی پژوهشگران و محورهای موضوعی و هسته پژوهشی گزارش شده است.

جدول ۱. توزیع وضعیت آثار بر حسب سال انجام پژوهش، جنسیت و تعداد پژوهشگران

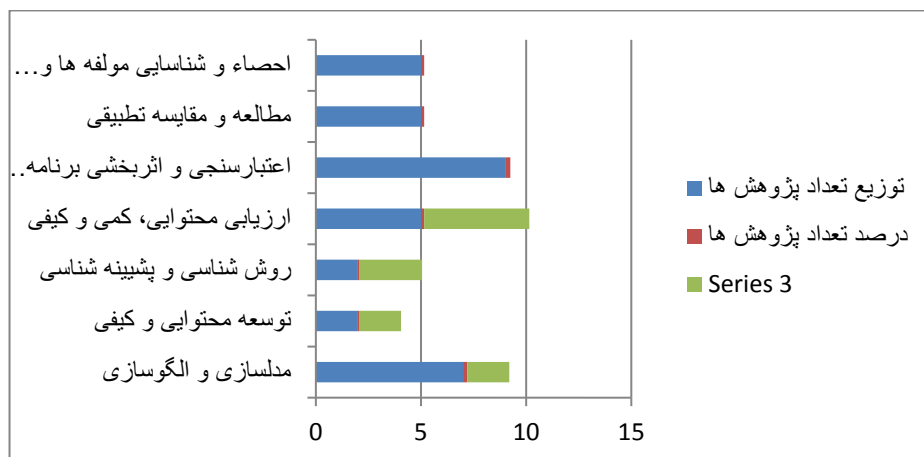
سال انجام پژوهش	فراوانی	درصد	جنسیت	فراوانی	درصد	تعداد پژوهشگران	فراوانی	درصد
۱۳۹۰-۱۳۸۸	۲	۶	زن	۳	۹	۱	۷	۲۰
۱۳۹۶-۱۳۹۱	۱۸	۵۲	مرد	۱۵	۴۳	۲	۹	۲۵
۱۴۰۱-۱۳۹۷	۱۵	۴۲	ترکیبی	۱۷	۴۸	۴ و بیشتر	۱۰	۲۸

طبق نتایج جدول ۱، قبل از سال ۱۳۸۸ هیچ مقاله‌ای منتشر شده‌ای در حوزه آموزش کارآفرینی وجود نداشت. بیشتر مقالات بعد از سال ۱۳۸۸ منتشر شده بودند. روند افزایش پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی در سال‌های اخیر، نشان‌دهنده درک اهمیت موضوع آموزش شغلی و کارآفرینی است. به لحاظ جنسیت پژوهشگران، جدول ۱ گویای حضور بسیار کمتر زنان نسبت به مردان است. همچنین بیشتر پژوهش‌ها گروهی انجام شده‌اند و تنها ۲۰ درصد از پژوهش‌ها فردی هستند که مطابق با ماهیت مشارکتی پژوهش در حوزه آموزش کارآفرینی است.

جدول ۲. توزیع وضعیت پژوهشگران بر حسب رشته تحصیلی

تخصصی رشته	مدیریت آموزشی	کارآفرینی	درسی	برنامه‌ریزی	کشاورزی	مشاوره	اقتصاد	مدیریت، اجتماعی و علوم	جغرافیا، عالم، آموزش
فراوانی	۲۱	۱۹	۱۱	۹	۸	۵	۴	۳	
درصد	۲۷	۲۴	۱۴	۱۱	۱۰	۶	۵	۴	

نکته قابل توجه در جدول ۲، تنوع رشته‌های پژوهشی در حوزه مطالعات کارآفرینی است که تاییدی بر میان‌رشته‌ای بودن حوزه کارآفرینی و توجه رشته‌های مهندسی کشاورزی و فناوری به پژوهش در حوزه کارآفرینی است. این نتیجه نشان‌دهنده پویایی حوزه میان رشته‌ای کارآفرینی است. به لحاظ موضوعات محوری و هسته پژوهشی، پژوهش‌ها به ۷ گروه تفکیک شدند. طبق نتایج شکل ۲، بیشترین فراوانی مربوط به پژوهش‌های اعتبارسنجی و اثربخشی برنامه‌ها و دوره‌های آموزش شغلی کارآفرینانه است.

شکل ۲. توزیع پژوهش‌های آموزش شغلی کارآفرینانه از نظر موضوعات محوری و هسته پژوهشی

طبق شکل ۲، دسته اول پژوهش‌هایی هستند که هدف‌شان الگوسازی و مدلسازی برنامه‌ها و دوره‌های آموزش شغلی کارآفرینانه است که عمدتاً به دنبال ایجاد و طراحی الگوهای نوین و کارآمد در بخش‌های آموزشی و دانشگاهی می‌باشد. دسته دوم به پژوهش‌هایی اختصاص دارد که هدف‌شان، ارزیابی، اعتبارسنجی و اثربخشی برنامه‌ها و دوره‌های آموزش شغلی کارآفرینانه در

نظام آموزش رسمی و غیررسمی است. نهایتاً دسته سوم پژوهش‌هایی هستند که به توسعه دانش، احصا و شناسایی مولفه‌ها و شاخصه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه اختصاص دارند و توجه آموزش و پرورش را به جنبه‌های مهم آموزش شغلی و کارآفرینی نشان می‌دهند.

ب: یافته‌های مرتبط با روش‌شناسی پژوهش

در این بخش دوم، فراتحلیل بر اساس چارچوب روش‌شناسی معروف به پیاز پژوهش ساندرز، لویس و تورنهییل^۱ (۲۰۱۹) تحلیل شد.

شکل ۳. پیاز فرآیند پژوهش (اقتباس از ساندرز و همکاران، ۲۰۱۹)

با توجه به شکل ۳، در سطح اول تحلیل روش‌شناسی، جهت‌گیری پژوهش‌ها ارزیابی می‌شود که پژوهش‌های کاربردی، بنیادی، توسعه‌ای و ارزشیابی و ترکیبی (ترکیبی از روش‌ها) را شامل می‌شود.

جدول ۳. توزیع وضعیت آثار برحسب جهت‌گیری پژوهش

جهت‌گیری پژوهش	کاربردی	توسعه‌ای	بنیادی	ارزشیابی	ترکیبی	جمع کل
فراوانی	۱۳	۸	۲	۲	۱۰	۳۵
درصد	۳۷	۲۳	۶	۶	۲۸	۱۰۰

1. Saunders, M., Lewis, P. & Thornhill

فراتحلیلی بر مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه

نتایج جدول ۳ نشان می‌دهد که پژوهش‌های کاربردی بیشتر هستند. پژوهش‌های توسعه‌ای و ترکیبی با ۲۳ و ۲۸ درصد و در آخر پژوهش‌های بنیادی و ارزشیابی با ۶ درصد قرار دارند. سطح دوم تحلیل روش‌شناسی پژوهش‌ها، به فلسفه پژوهش‌ها اختصاص دارد.

جدول ۴. توزیع وضعیت آثار بر حسب فلسفه پژوهش

فلسفه پژوهش	ساخت گرایي - تفسیری	اثبات گرایي	انتقادی	فرائثبات گرایي	جمع کل
فراوانی	۱۳	۱۲	۶	۴	۳۵
درصد	۳۷	۳۴	۱۷	۱۷	۱۰۰

با توجه به نتایج جدول ۴، بیشتر پژوهش‌ها تحت فلسفه ساخت‌گرایي- تفسیری انجام شده‌اند، در رتبه بعدی، پژوهش‌های اثبات‌گرایي و پژوهش‌های انتقادی و فرائثبات‌گرایي نیز در رتبه‌های بعدی قرار دارند. سطح سوم، ارزیابی رویکردهای پژوهشی مرتبط است.

جدول ۵. توزیع آثار بر حسب رویکردهای پژوهش

رویکردهای پژوهش	استقرایی- قیاسی	استقرایی	تطبیقی	قیاسی	جمع کل
فراوانی	۱۵	۱۳	۵	۲	۳۵
درصد	۴۲	۳۷	۱۴	۶	۱۰۰

با توجه به نتایج جدول ۵، بیشترین رویکرد، استقرایی- قیاسی است و پس از آن رویکردهای استقرایی، تطبیقی و قیاسی قرار دارند. سطح چهارم چارچوب تحلیل روش‌شناسی، ارزیابی روش پژوهش است که شامل تحقیقات کمی، کیفی و ترکیبی است.

جدول ۶. توزیع وضعیت آثار بر حسب روش پژوهش

روش پژوهش	کمی و توصیفی	کیفی و تحلیلی	ترکیبی	جمع کل
فراوانی	۱۵	۱۳	۷	۳۵
درصد	۴۳	۳۷	۲۰	۱۰۰

نتایج جدول ۶ نشان می‌دهد که بیشتر پژوهش‌ها کمی، پس از آن کیفی و در نهایت ترکیبی هستند. سطح پنجم تحلیل راهبرد پژوهش است که شامل مطالعه موردی، اقدام‌پژوهی، قوم‌نگاری، تاریخی، داده‌بنیاد، آزمایشی، همبستگی و پیمایشی می‌شود.

جدول ۷. توزیع وضعیت آثار برحسب راهبرد پژوهش

راهبرد	پیمایشی	همبستگی	موردی	مطالعه	آزمایشی	داده بنیاد	اقدام پژوهی	ساز	کل
فراوانی	۸	۶	۶	۶	۵	۵	۲	۳	۳۵
درصد	۲۳	۱۷	۱۷	۱۷	۱۴	۱۴	۶	۸	۱۰۰

نتایج جدول ۷ نشان می‌دهد که در پژوهش‌های آموزش کارآفرینی بیشتر از روش پیمایشی و پس از آن، روش‌های همبستگی، مطالعه موردی، آزمایشی و داده‌بنیاد استفاده شده است. سطح ششم چارچوب تحلیل روش‌شناسی و اهداف پژوهش را بررسی می‌کند.

جدول ۸. توزیع وضعیت آثار برحسب اهداف پژوهش

اهداف پژوهش	توصیفی - اکتشافی	تبیین و پیش بینی	توصیف	اکتشاف	جمع کل
فراوانی	۱۵	۹	۹	۲	۳۵
درصد	۴۳	۲۶	۲۶	۵	۱۰۰

طبق نتایج جدول ۸، بیشتر پژوهش‌ها با هدف توصیف - اکتشافی پس از آن پژوهش‌های به ترتیب دارای اهداف تبیین و پیش‌بینی، توصیفی و اکتشافی هستند. در سطح هفتم تحلیل روش‌شناسی، افق زمانی پژوهش‌ها ارزیابی شدند.

جدول ۹. توزیع وضعیت آثار بر اساس افق پژوهش

افق پژوهش	تک مقطعی	چند مقطعی	جمع کل
فراوانی	۳۵	۰	۳۵
درصد	۱۰۰	۰	۱۰۰

طبق نتایج جدول ۹، همه پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی در افق تک مقطعی انجام شده‌اند و هیچ پژوهشی در افق پژوهشی چندمقطعی صورت نگرفته و در طول زمان به انجام نرسیده است. هشتمین سطح، ارزیابی شیوه‌های گردآوری داده‌ها است که نتایج آن در جدول ۱۰ گزارش شد.

جدول ۱۰. توزیع وضعیت آثار برحسب شیوه های گردآوری داده‌های پژوهش

شیوه گردآوری داده ها	بررسی اسناد و مدارک	ترکیب روش‌ها	پرسشنامه	مصاحبه	جمع کل
فراوانی	۱۴	۱۱	۸	۲	۳۵
درصد	۴۰	۳۱	۲۳	۵	۱۰۰

در نهمین سطح از چارچوب تحلیل روش‌شناسی پژوهش‌ها به شهر یا استان محل انجام پژوهش پرداخته شد.

جدول ۱۱. توزیع وضعیت آثار برحسب شهر یا استان محل انجام پژوهش

استان محل انجام پژوهش	تهران	دیگر استان‌ها	جمع کل
فراوانی	۲۰	۱۵	۳۵
درصد	۵۷	۴۳	۱۰۰

نتایج جدول ۱۱ نشان می‌دهد ۵۷ درصد از پژوهش‌ها در استان تهران انجام شده‌اند و سهم دیگر استان‌ها فقط ۴۳ درصد بوده است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که تمرکز اصلی پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی در استان تهران بوده است. دهمین سطح نیز به توزیع وضعیت نوع دانشگاه‌ها دولتی، آزاد، پیام نور، غیرانتفاعی و سایر دانشگاه‌ها پرداخته شد.

جدول ۱۲. توزیع وضعیت آثار برحسب نوع دانشگاه‌های انجام‌دهنده پژوهش

نوع دانشگاه	دولتی	آزاد	پیام نور	سایر	جمع کل
فراوانی	۲۲	۹	۲	۲	۳۵
درصد	۶۳	۲۶	۵	۵	۱۰۰

نتایج جدول ۱۲، نشان‌دهنده تعداد بالای پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی در دانشگاه‌های دولتی با ۶۳ درصدی نسبت به سایر دانشگاه‌ها است. دانشگاه آزاد در دومین رتبه با ۲۶ درصد نسبت به پیام نور و سایر دانشگاه‌ها است.

ج: یافته‌های رویکردی آموزش شغلی کارآفرینانه

در این بخش فراتحلیل بر اساس چارچوب کلی تحلیل رویکردها و روندها انجام شد که توسط ذاکر صالحی و قانعی‌راد (۱۳۹۴) ارائه شد. در این چارچوب موضوعات هفت‌گانه تحلیل رویکردها؛ شامل توصیه‌ها، محتوا، پشتوانه، زمینه، تغییر، افق زمانی و سطوح رویکردی بررسی می‌شوند. در موضوع اول پژوهش‌های آموزش شغلی کارآفرینی به لحاظ توصیه‌های رویکردی بررسی شدند. در دسته بندی اول، توصیه‌های رویکردی در چارچوب عوامل نهادی رسمی و غیررسمی مطرح شده‌اند. این رویکرد مبتنی بر پژوهش الوارز و بارنی^۱ (۲۰۲۰) است که راهبردها و راه‌کارها در چارچوب عوامل نهادی رسمی مانند مالی، خط‌مشی‌های اقتصادی-اجتماعی دولت، زیرساخت‌های تجاری‌سازی، خدماتی، حقوق مالکیت معنوی و ... و عوامل نهادی غیررسمی مانند آموزش، هنجارهای فرهنگی و اجتماعی، فرصت‌ها و توانایی‌های راه‌اندازی کسب و کار، تصویر اجتماعی کارآفرینی، گرایش به نوآوری و ... بررسی شده‌اند. بر اساس این رویکرد، ۲۴ درصد پژوهش‌ها در عوامل رسمی، ۲۵ درصد در عوامل غیررسمی، ۲۲ درصد در ترکیب عوامل رسمی و غیررسمی توصیه‌هایی ارائه کرده‌اند. ۲۹ درصد پژوهش‌ها نیز هیچ توصیه‌ای ارائه نکرده‌اند.

در دسته‌بندی دوم، توصیه‌های رویکردی موثر به منظور ایجاد فرصت‌ها، انگیزه‌ها، مهارت‌ها و توانایی‌ها ارائه شدند. این رویکرد، مبتنی بر پژوهش ماهشواری و همکاران (۲۰۲۲) است که توصیه‌های رویکردی کارآفرینی را شامل عوامل انگیزشی مانند نگرش کارآفرینی، الگوی نقش، فرصت‌ها، کاهش محدودیت‌های کارآفرینی، رقابت‌پذیری، انعطاف‌پذیری بازار کار و کسب مهارت‌های کارآفرینانه، کاربرد دانش و خطرپذیری می‌داند. بر اساس این رویکرد، ۱۴ درصد راه‌کارها در راستای توسعه فرصت‌ها، ۱۱ درصد در راستای توسعه مهارت‌ها و ۶ درصد در راستای توسعه انگیزه‌ها ارائه شده‌اند و ۳۸ درصد پژوهش‌ها، ترکیبی از راهکارهای توسعه فرصت، مهارت و انگیزش را مطرح کرده‌اند. ۳۱ درصد پژوهش‌ها هیچ توصیه‌ای در چارچوب این عوامل گزارش نکرده‌اند.

دسته‌بندی سوم، ارائه توصیه‌های رویکردی در قالب تقویت سمت عرضه با تقاضای کارآفرینی است. این رویکرد مبتنی بر پژوهش نگوین و سو^۲ (۲۰۲۱) است. بر اساس این رویکرد، ۳۵ درصد پژوهش‌ها در راستای بهبود عرضه کارآفرینی، ۱۸ درصد برای تقاضای کارآفرینی، ۱۵ درصد برای عرضه و تقاضا بودند. ۳۲ درصد پژوهش‌ها هیچ پیشنهادی نداشتند. موضوع دوم پژوهش‌های رویکردی آموزش شغلی کارآفرینی را از نظر محتوای رویکردی و ارائه راهکار بررسی کردند. برای بررسی این موضوع، از الگوی جامع کارآفرینی آنکتاد استفاده شد که شامل

1. Alvarez & Barney
2. Nguyen & Su

فراتحلیلی بر مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه

شاخص‌های بهینه‌سازی محیط آموزشی، داشتن منابع مالی، ارتقاء کیفیت برنامه‌های آموزش کارآفرینی، فن‌آوری و نوآوری در برنامه‌های آموزش کارآفرینی و راه‌اندازی شبکه‌های کارآفرینی است. بر اساس این رویکرد ۸ درصد پژوهش‌ها به مسایل مالی، ۲۳ درصد پژوهش‌ها به ارتقاء برنامه‌های آموزش کارآفرینی، ۷ درصد پژوهش‌ها به مناسب‌سازی محیط‌های آموزشی، فن‌آوری و نوآوری در برنامه‌های آموزش کارآفرینی، راه‌اندازی شبکه‌های کارآفرینی، ۳۸ درصد به ترکیبی از این موضوعات و ۲۳ درصد پژوهش‌ها هم به هیچ موضوعی اشاره نکردند. موضوع سوم، پژوهش‌های رویکردی آموزش شغلی کارآفرینی از نظر پشتوانه سیاستی جامعه پژوهش بررسی شدند. تحلیل داده‌ها نشان داد که ۶۸ درصد از سیاست‌ها و راهکارهای مطرح شده در پژوهش‌ها، دارای پشتوانه فکری و ۳۲ درصد نیز دارای پشتوانه تجربی بودند. در موضوع چهارم به بررسی آثار پژوهشی به لحاظ ارائه روش‌ها و راهکارها پرداخته شد. در پژوهش حاضر، نتایج نشان داد که ۷۲ درصد روش‌ها و راهکارهای ارائه شده، از نوع تک‌زمینه‌ای و ۲۸ درصد هم از نوع چندزمینه‌ای بودند. در موضوع پنجم، نتایج پژوهش‌ها به لحاظ نوع تغییر رویکردی بررسی شدند. در این بعد مشخص می‌شود که راهبردها و راهکارها، تغییر ساختارها را مدنظر قرار می‌دهند یا به تغییر رفتارها و کارکردها توجه می‌کنند. نتایج نشان داد که ۳۷ درصد از سیاست‌ها و راهکارها به تغییرات ساختاری، ۲۸ درصد به تغییرات رفتاری و کارکردی و ۳۵ درصد سیاست‌ها و راهکارها نیز به تغییرات ساختاری، رفتاری و کارکردی توجه دارند. موضوع ششم، بررسی پژوهش‌های رویکردی از نظر افق زمانی تغییرات پیشنهادی است. نتایج تحلیل داده‌ها نشان داد که ۴۲ درصد از پیشنهادها رویکردی در افق زمانی کوتاه مدت، ۳۵ درصد پیشنهادها در افق زمانی میان‌مدت و ۲۳ درصد پیشنهادها هم در افق زمانی بلندمدت قرار ارائه شده‌اند. موضوع هفتم نیز پژوهش‌ها را در سه سطح ملی و فرابخشی، بخشی و فردی- سازمانی بررسی می‌کند. تحلیل داده‌ها نشان داد که ۳۴ درصد رویکردها و راهکارها در سطح ملی و فرابخشی، ۵۲ درصد رویکردها و راهکارها در سطح بخشی و ۱۴ درصد رویکردها و راهکارها در سطح فردی سازمانی پیشنهاد شده‌اند.

جدول ۱۳. تحلیل کلی یافته‌های آموزش شغلی کارآفرینانه

ردیف	متغیرهای تحلیلی	مقوله‌های تحلیلی	فراوانی	درصد
۱	سطح رویکردی ۱	عوامل نهادی رسمی	۸	۲۴
		عوامل نهادی غیررسمی	۹	۲۵
		ترکیبی از عوامل نهادی رسمی و غیررسمی	۷	۲۲
		هیچ کدام	۱۰	۲۹
۲	سطح رویکردی ۲	توسعه فرصت‌ها	۵	۱۴
		توسعه انگیزه‌ها	۳	۱۱

ردیف	متغیرهای تحلیلی	مقوله‌های تحلیلی	فراوانی	درصد
		توسعه مهارت‌ها	۲	۶
		ترکیبی از فرصت‌ها، انگیزه‌ها و مهارت‌ها	۱۳	۳۸
		هیچ‌کدام	۱۱	۳۱
۳	سطح رویکردی ۳	عوامل سمت عرضه کارآفرینی شغلی	۱۲	۳۵
		عوامل سمت تقاضای کارآفرینی شغلی	۶	۱۸
		ترکیب عوامل سمت عرضه و تقاضای کارآفرینی شغلی	۵	۱۵
		هیچ‌کدام	۱۱	۳۲
۴	محتوای رویکردی	بهینه‌سازی محیط آموزشی	۴	۷
		بهینه‌سازی دسترسی به منابع مالی	۴	۸
		ارتقای مولفه‌های آموزشی و مهارت‌های کارآفرینی	۷	۲۳
		ترکیب عوامل مذکور	۱۱	۳۸
		هیچ‌کدام	۸	۲۴
۵	پشتوانه رویکردی	پشتوانه نظری و فکری آموزش شغلی	۲۴	۶۸
		پشتوانه تجربی برنامه‌ها و دوره‌های آموزشی	۱۱	۳۲
۶	زمینه رویکردها و راهکارها	تک زمینه‌ای	۲۵	۷۲
		چندزمینه‌ای	۱۰	۲۸
۷	نوع تغییر رویکردی	تغییر ساختارها و چارچوب‌ها	۱۳	۳۷
		تغییر رفتارها و کارکردها	۱۰	۲۸
		ترکیب عوامل تغییر ساختارها، رفتارها و کارکردها	۱۲	۳۵
۸	افق زمانی	کوتاه مدت	۱۵	۴۲
		میان مدت	۱۲	۳۵
		بلندمدت	۸	۲۳
۹	سطوح رویکردی	سطح ملی و فرابخشی	۱۲	۳۴
		سطح بخشی و استانی	۱۸	۵۲
		سطح فردی سازمانی	۵	۱۴

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف فراتحلیل مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه در ایران انجام شد. بدین منظور از روش فراتحلیل و مرور نظام‌مند

فراتحلیلی بر مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه پژوهش‌ها استفاده شد. ابعاد فلسفه پژوهش، روش‌شناسی پژوهش، محتوای پژوهش، دانش و الگوهای موجود مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند.

نتایج نشان داد که بیشتر پژوهش‌های حوزه آموزش شغلی مهارت‌های کارآفرینانه به صورت گروهی و تنها ۲۰ درصد از پژوهش‌ها به صورت فردی انجام شده‌اند که مطابق با ماهیت مشارکتی پژوهش در حوزه آموزش کارآفرینی است. رشته‌های پژوهش‌گران در حوزه مطالعات کارآفرینی متنوع بودند که تاییدی بر میان‌رشته‌ای بودن حوزه کارآفرینی و توجه رشته‌های مهندسی کشاورزی و فناوری به پژوهش در حوزه کارآفرینی است. این نتیجه نشان‌دهنده پویایی پژوهش در حوزه میان‌رشته‌ای بودن کارآفرینی است. همچنین نتایج نشان داد که دسته‌ای از پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی هدف‌شان الگوسازی برنامه‌ها و دوره‌های آموزش شغلی کارآفرینانه است که عمدتاً به دنبال ایجاد و طراحی الگوهای نوین و کارآمد در بخش‌های آموزشی هستند. دسته دوم پژوهش‌هایی هستند که هدف‌شان، ارزیابی، اعتبارسنجی و اثربخشی برنامه‌ها و دوره‌های آموزش شغلی کارآفرینانه در متن نظام آموزش رسمی و غیررسمی است و پژوهش‌های دسته سوم به توسعه دانش، احصا و شناسایی مولفه‌ها و شاخصه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه اختصاص دارند و توجه آموزش و پرورش را به جنبه‌های مهم آموزش شغلی و کارآفرینی نشان می‌دهند. ۳۷ درصد از مطالعات حوزه آموزش کارآفرینی کاربردی بودند پس از آن پژوهش‌های توسعه‌ای و ترکیبی و کمتر از همه پژوهش‌های بنیادی و ارزشیابی بودند. بیشتر پژوهش‌ها تحت فلسفه ساخت‌گرایی- تفسیری بودند و در رتبه بعدی پژوهش‌های اثبات‌گرایی، انتقادی و فرا اثبات‌گرایی بودند. بیشتر پژوهش‌ها با رویکرد استقرایی- قیاسی، کمی و پیمایشی با هدف توصیف و اکتشاف شرایط و در افق پژوهشی تک‌مقطعی انجام شده‌اند و هیچ پژوهشی در افق پژوهشی چندمقطعی و در طول زمان انجام نشده است.

بر اساس چارچوب کلی تحلیل رویکردها و روندهای ذاکر صالحی و قانع‌راد (۱۳۹۴)، نتیجه گرفته شد که در دسته اول، در بخش عوامل نهادی رسمی ۲۴ درصد پژوهش‌ها، در بخش عوامل نهادی غیررسمی ۲۲ درصد پژوهش‌ها، توصیه‌هایی را مطرح کرده‌اند. همچنین ۲۹ درصد پژوهش‌ها هیچ توصیه‌ای مطرح نکرده‌اند.

در دسته دوم، راهکارهای رویکردی موثر در ایجاد فرصت‌ها، انگیزه‌ها، مهارت‌ها و توانایی‌ها ارائه شده‌اند. با توجه به این رویکرد، ۱۴ درصد راه کارها به توسعه فرصت‌ها، ۱۱ درصد به توسعه مهارت‌ها و ۶ درصد به توسعه انگیزه‌ها توجه داشته‌اند. همچنین ۳۸ درصد پژوهش‌ها، ترکیبی از راهکارهای توسعه فرصت‌ها، مهارت‌ها و انگیزش‌ها را در نظر گرفته‌اند و ۳۱ درصد از پژوهش‌ها نیز توصیه‌های رویکردی در قالب این عوامل ارائه نکرده‌اند. در دسته سوم، به توصیه‌های رویکردی

در قالب تقویت سمت عرضه با تقاضای کارآفرینی اختصاص دارد. با توجه به این رویکرد، ۳۵ درصد از پژوهش‌ها، توصیه‌هایی در رابطه با بهبود عرضه کارآفرینی، ۱۸ درصد به تقاضای کارآفرینی، ۱۵ درصد پژوهش‌ها توصیه‌هایی درباره عرضه و تقاضا داشته‌اند و ۳۲ درصد پژوهش‌ها هیچ توصیه‌ای ارائه نکردند.

در بررسی پژوهش‌های رویکردی آموزش شغلی کارآفرینانه از نظر محتوای رویکردی (ارائه راهکار و روندها) نتایج نشان داد که در بخش موضوعات مالی ۸ درصد پژوهش‌ها، در بخش ارتقاء سطح آموزش و مهارت‌های کارآفرینی ۲۳ درصد پژوهش‌ها، در بخش مناسب‌سازی فضاهای آموزشی، فناوری و نوآوری و ایجاد شبکه‌های کارآفرینی ۷ درصد پژوهش‌ها، در بخش مجموعه‌ای از راهکار و روندها ۳۸ درصد پژوهش‌ها و ۲۳ درصد پژوهش‌ها هم هیچ راهکاری را مطرح نکرده‌اند. همچنین نتایج نشان می‌دهد که در آثار بررسی شده، ۶۸ درصد سیاست‌ها و راهکارهای مطرح شده دارای پشتوانه نظری و فکری و ۳۲ درصد سیاست‌ها و راهکارها هم دارای پشتوانه تجربی بودند. ۷۲ درصد از رویه‌ها و راهکارها، تک‌زمینه‌ای و ۲۸ درصد چند زمینه‌ای بوده است. ۳۷ درصد از سیاست‌ها و راهکارها به تغییرات ساختاری، ۲۸ درصد به تغییرات رفتاری و کارکردی و ۳۵ درصد سیاست‌ها و راهکارها نیز به تغییرات ساختاری، رفتاری و کارکردی توجه دارند. ۴۲ درصد از پیشنهادها رویکردی در افق زمانی کوتاه‌مدت، ۳۵ درصد در افق زمانی میان‌مدت و ۲۳ درصد در افق زمانی بلندمدت قرار دارند. به لحاظ سطح ارائه رویکردها و راهکارهای پیشنهادی، ۳۴ درصد ملی و فرامنطقه‌ای، ۵۲ درصد منطقه‌ای و ۱۴ درصد هم فردی و سازمانی ارائه شده بودند.

از آن جایی که اثربخشی برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینانه روی افراد و گروه‌های مختلف جامعه متفاوت می‌باشد، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های حوزه آموزش شغلی کارآفرینی به همه سطوح و حوزه‌ها توجه شود. برنامه‌های آموزش کارآفرینی جنبه میان‌رشته‌ای دارد بنابراین در عمل باید به همه عوامل تاثیرگذار مانند شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، قانونی، فناوری و سیاسی جامعه توجه کرد. از طرفی دیگر، علیرغم این که بخش زیادی از فعالیت‌های کارآفرینانه توسط گروه‌های اقلیت خاصی مانند زنان، مهاجران، جوانان، گروه‌های دینی و مذهبی و معلولین صورت می‌گیرد، اما برنامه‌های آموزش کارآفرینی خاصی که برای این گروه‌ها مناسب‌سازی شده باشد، وجود ندارد و حتی پژوهش خیلی کمی روی این افراد صورت گرفته است. بنابراین پیشنهاد می‌شود سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان آموزشی باید به این گروه‌های کارآفرین توجه کنند. نکته دیگری که در پژوهش‌های آموزش کارآفرینی در ایران حایز اهمیت است، تخصص‌های گوناگون پژوهشگران حوزه پژوهش‌های آموزش کارآفرینی است. همچنین پژوهش‌های گروهی درباره موضوعات متنوع در پژوهش‌های آموزش کارآفرینی زیاد است. تخصص‌های گوناگون پژوهشگران

فراتحلیلی بر مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه

ویژگی میان‌رشته‌ای بودن این حوزه پژوهشی را نشان می‌دهد و پژوهش‌های گروهی درباره موضوعات متنوع در پژوهش‌های آموزش کارآفرینی ویژگی‌های پژوهش‌گران را در مشارکت هدفمند و متمرکز نشان می‌دهد. بر این اساس، این موضوع مهم باید بیشتر توسعه یابد و افراد بیشتر تشویق شوند. به لحاظ روش‌شناسی، بیشتر پژوهش‌ها کاربردی بودند و تنها ۳ درصد آنها درباره ارزشیابی برنامه‌ها و دوره‌های آموزشی بودند. بنابراین پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های بعدی در حوزه آموزش کارآفرینی درباره ارزیابی برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینی و نتایج برنامه‌های تدوین شده در اسناد کلان کشوری مانند برنامه ششم توسعه کشور، برنامه‌های اشتغال فراگیر و سند برنامه درسی ملی و قانون نظام جامع آموزش انجام شود. به لحاظ فلسفه پژوهش، بیشتر پژوهش‌ها اثبات‌گرایی و تفسیری بودند و کمتر با فلسفه فرائیبات‌گرایی بودند. با توجه به اهمیت ارزیابی و مطالعه فرائیبات‌گرایی در فرآیند آموزش شغلی، پیشنهاد می‌شود در مطالعه کلان برنامه‌ها و دوره‌های آموزشی کارآفرینی با فلسفه فرائیبات‌گرایی صورت گیرد. به لحاظ افق پژوهشی، عمده پژوهش‌های حوزه آموزش کارآفرینی تک‌مقطعی بودند و داده‌ها در یک مقطع زمانی جمع‌آوری شده بودند. در حالی که آموزش شغلی، فرآیندی پویا است و پژوهش در این حوزه باید طولی و چندمقطعی در گذر زمان بدست آید. از این رو لازم است که پژوهش‌هایی به روش طولی و چندمقطعی صورت گیرد. همچنین به منظور ارتقاء سطح اثربخشی برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینی لازم است که بخش‌های گوناگون توسعه یابند.

بر اساس رویکردهای سه‌گانه، نتایج نشان داد که ۲۲ درصد از پژوهش‌ها، ترکیبی از عوامل نهادی و غیرنهادی را در نظر داشته‌اند و عوامل نهادی و غیرنهادی به طور جداگانه، درصد زیادی از پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده‌اند و تنها ۲۹ درصد از پژوهش‌ها هیچ محوری را در نظر نگرفته‌اند. در رویکرد دوم، ۳۸ درصد از پژوهش‌ها به ترکیبی از انگیزه‌ها، فرصت‌ها و مهارت‌ها توجه کرده‌اند. و ۳۱ درصد از پژوهش‌ها هیچ رویکردی نداشتند که نشان از بی‌توجهی به مولفه‌ها و شاخص‌های کارآفرینی در برنامه‌ها و دوره‌های آموزشی است. در رویکرد سوم نیز ۱۵ درصد پژوهش‌ها به ترکیب عوامل عرضه و تقاضای آموزش کارآفرینی توجه کرده‌اند و ۳۵ درصد به جنبه عرضه آموزش و ۱۸ درصد به جنبه تقاضای آموزش کارآفرینی پرداخته‌اند که نشان از عدم تطابق عرضه و تقاضا است در بخش ترکیبی ۱۵ درصد دو عامل عرضه و تقاضای آموزش را پوشش دادند و ۳۲ درصد به هیچ مولفه عرضه و تقاضایی نپرداخته‌اند که نشان از ضعف حوزه پژوهشی تطبیق عرضه و تقاضاست. بنابراین پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های بعدی به روش گام به گام درباره هر دو جنبه عرضه و تقاضای آموزش شغلی کارآفرینانه انجام شوند. به طور کلی نتیجه گرفته شد که در رویکردهای آموزش شغلی کارآفرینی، داشتن یک دیدگاه علمی نظام‌مند و همه‌جانبه بسیار مهم است. بنابراین در برنامه‌های آموزش شغلی کارآفرینی، توسعه همه جانبه بخش‌ها و عوامل

مختلف باید در نظر گرفته شود. آموزش کاربردی کارآفرینی از طریق بومی‌سازی برنامه‌های آموزش کارآفرینی در سطوح نگرشی، راهبردی و عملیاتی می‌تواند یک راهکار عملی در زمینه آموزش شغلی کارآفرینی باشد.

تعارض منافع

هیچ گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

سپاسگزاری

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول در دانشگاه علامه طباطبایی و بدون حمایت مالی انجام شده است. گروه پژوهش بر خود لازم می‌داند از همکاری بخش پژوهش و کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبایی بابت تهیه مقالات و پژوهش‌ها و همچنین دانشگاه ترینییتی وسترن کانادا و مدیر گروه مدیریت و رهبری بابت در اختیار گذاشتن نرم افزار جامع فراتحلیل و مشورت‌های ارزشمند قدردانی کند. این مقاله از هیچ سازمان و ارگانی حمایت دریافت نکرده است.

منابع

- حشمتی فر، لایلا؛ لیاقتدار، محمدجواد؛ و عابدی، احمد. (۱۴۰۰). فراتحلیل همبسته‌های روان‌شناختی کارآفرینی در ایران. *فصلنامه مشاوره شغلی و سازمانی*، ۱۳(۴۶): ۷۰-۵۵. <https://doi.org/10.48308/jcoc.2021.100600>
- ذاکر صالحی، غلامرضا؛ و قانع‌راد، سید محمدامین. (۱۳۹۴). مرور نظام‌مند و فراتحلیل پژوهش‌های ایرانی در قلمرو مطالعات اجتماعی علم و فناوری. *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، ۹(۲): ۶۳-۲۹. <https://dori.net/dor/20.1001.1.20083653.1394.9.2.2.7>
- طغرایبی، محمدتقی؛ میرواحدی، سید سعید؛ و هاشمی، سعید. (۱۳۹۸). طراحی الگوی آموزش کارآفرینانه در مدارس. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۷۱(۱۸): ۸۲-۵۹. <https://doi.org/10.22034/jei.2019.99317>
- غفرانی، نرگس؛ حسینی، سید رسول؛ و موسی‌خانی، مرتضی. (۱۴۰۱). طراحی مدل مدرسه کارآفرین مبتنی بر توسعه شایستگی‌های کارآفرینانه در مقطع متوسطه. *فصلنامه توسعه کارآفرینی*، ۱۵(۱): ۱۶۰-۱۴۱. <https://doi.org/10.22059/jed.2022.332859.653806>

فراتحلیلی بر مطالعات آموزش شغلی با تاکید بر مهارت‌های کارآفرینانه برای دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه

- غفرانی، نرگس؛ حسینی، سیدرسول؛ و موسی‌خانی، مرتضی. (۱۴۰۱). طراحی مدل مدرسه کارآفرین مبتنی بر توسعه شایستگی های کارآفرینانه در مقطع متوسطه. *فصلنامه توسعه کارآفرینی*، ۱۵(۱): ۱۶۰-۱۴۱.
- فرهادی، محدثه؛ عبداللهی، حسین؛ عزیزی، محمد؛ و طاهری، مرتضی. (۱۴۰۱). فراتحلیل همبسته های نگرش کارآفرینی در دانش آموزان دوره دوم متوسطه. *فصلنامه مشاوره شغلی و سازمانی*، ۱۴(۵۳): ۶۲-۴۳. <https://doi.org/10.48308/jcoc.2022.103318>
- محرمی، نیلوفر؛ صالحی‌عمران، ابرهیم؛ و عزیزی شمامی، مصطفی. (۱۴۰۱). ارزیابی وضعیت مهارت‌های اشتغال‌پذیری و روحیه کارآفرینی دانش‌آموزان رشته‌های نظری علوم انسانی، علوم تجربی و ریاضی- فیزیک از دیدگاه دانش‌آموزان و معلمان: یک پژوهش ترکیبی. *فصلنامه مطالعات برنامه ریزی آموزشی*، ۱۰(۱۹): ۱۰۵-۸۴. <https://doi.org/10.22080/eps.2022.22349.2066>
- یوسف‌زاده، ایمان؛ عابدی، محمدرضا؛ و نیلفروشان، پریسا. (۱۴۰۱). جهت‌گیری روان‌شناختی و عملکردی افراد کارآفرین. *فصلنامه مشاوره شغلی و سازمانی*، ۱۴(۳): ۵۶-۳۷. <https://doi.org/10.48308/jcoc.2022.103038>
- Alvarez, S. A., & Barney, J. (2020). Has the concept of opportunities been fruitful in the field of entrepreneurship? *Academy of Management Perspectives*, <https://doi.org/10.5465/AMP.2018.0014>
- Amofah, K., & Salarigues, R. (2022). Impact of attitude towards entrepreneurship education and role models on entrepreneurial intention. *Journal of innovation and entrepreneurship*, 11(36), 2-30. <https://doi.org/10.1186/s13731-022-00197-5>
- Anjum, T., Amoozegar, A., Farrukh, M., & Heidler, P. (2022). Entrepreneurial intentions among business students: the mediating role of attitude and the moderating role of university support. *EIs among business students*, 1(1), 1-26. <http://dx.doi.org/10.1108/ET-01-2021-0020>
- Brown, R., & Augusto, R. (2020). Entrepreneurial uncertainty during the Covid-19 crisis: Mapping the temporal dynamics of entrepreneurial finance. *Journal of Business Venturing Insights*, 14, e00174. <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2020.e00174>
- Caliat, C. J., Dalhadi, N. J., & Ishmael, K. M. (2024). Entrepreneurship Education in the Lens of the Senior High School Students. *SEAN Journal on Science and Technology for Development*, 41(1), 3-10. doi.org/10.29037/2224-9028.1554
- Cao, Y., Asad, M. M., Wang, L., Naz, A., & Almusharraf, N. (2022). Role of personality traits for entrepreneurial intentions of young entrepreneurs: A Case study of higher education institution. *Frontiers in Psychology*, 13: 1010412, 1-11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1010412>
- Fallah Haghghi, N., Mahmoudi, M., & Bijani, M. (2018). Barriers to Entrepreneurship Development in Iran's Higher Education: A Qualitative Case Study. *Interchange*, 49 (3), 353-375. doi.org/10.1007/s10780-018-9330-9

- Fayolle, A., Gailly, B., Narjisse, L. C. (2006), «Effect and counter-effect of entrepreneurship education and social context on student's intentions», *Estudios de Economia Aplicada*, 24(2): 509 – 523.
- Haneberg, D., Aaboen, L., & Middleton, K. W. (2022). Teaching and facilitating action-based entrepreneurship education: Addressing challenges towards a research agenda. *The International Journal of Management Education*, 20(3), 89- 104. doi.org/10.1016/j.ijme.2022.100711
- Ho, C.S.M., Chan, J.Y.C., & Lee, J.C.K. (2024). Fostering secondary students' entrepreneurial attributes and aspirations through a theory-informed learning management system. *International Journal of Educational Research Open*, 7(100380), 1-10. https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2024.100380
- Kirkley, W.W. (2017). Cultivating entrepreneurial behavior: entrepreneurship education in secondary schools, *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 11 (1), 17-37. https://doi.org/10.1108/APJIE-04-2017-018
- Krippendorff, K. (2023). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Fourth Edition, SAGE Publications, Inc. https://doi.org/10.4135/9781071878781
- Lee, S., Kong, M. J., & Kim, B. K. (2022). Factors Influencing Entrepreneurial Intention: Focusing on Individuals' Knowledge Exploration and Exploitation Activities. *Journal-of-open-innovation-technology-market-and-complexity*, 8(3), 165. https://doi.org/10.3390/joitmc8030165
- Liguori, E., & Winkler, C. (2020). From offline to online: Challenges and opportunities for entrepreneurship education following the COVID-19 pandemic. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 3(1), 1-6. http://dx.doi.org/10.1177/2515127420916738
- Maheshwari, G., Kha, K. L, Arokiasamy, A. R. A. (2022). Factors effecting students' entrepreneurial intentions: a systematic review (2005–2022) for future directions in theory and practice. *Management Review Quarterly*, 73, 1903-1970. https://doi.org/10.1007/s11301-022-00289-2
- Mikid, M., Sopta, M., & Horatinovic, T. (2019). The role of entrepreneurial education in the development of entrepreneurship. *Emc Review- Caspis: Za Ekonomiju*, 16(2), 385- 395. http://dx.doi.org/10.7251/EMC1802385M
- Mottonen, T., & Tunkkari-Eskelinen, M. (2020). Entrepreneurship Education and Entrepreneurial Ecosystems. In T. Möttönen (Ed.), *Finnish Entrepreneurs; From Freedom of Occupation to the Entrepreneurial Society*.1 (1) 83-112. http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-830-576-0
- Mujahid, S., Mubarik, M. S., & Naghavi, N. (2020). Developing entrepreneurial intentions: what matters? *Middle East J. Management*, 7(1), 41-59. http://dx.doi.org/10.1504/MEJM.2020.10026906
- Munyaradzi Ndfirepi, T. (2020). Relationship between entrepreneurship education and entrepreneurial goal intentions: psychological traits as mediators. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 9(2), 1-20. https://doi.org/10.1186/s13731-020-0115-x
- Nguyen, C. P., & Su, T. D. (2021). Financing the economy: The multidimensional influences of financial development on economic complexity. *Journal of International Development*, 33(4), 644-684. https://doi.org/10.1002/jid.3541

- Olugbola, S. A. (2017). Exploring entrepreneurial readiness of youth and startup success components: Entrepreneurship training as a moderator. *Journal of Innovation & Knowledge*, 2(3): 155-171. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2016.12.004>
- Petronyte, A., & Ulbinaite, A. (2019). Evaluation of the relationship between youth entrepreneurship and emigration intentions: theoretical-methodological aspects. *Paper presented at the Contemporary issues in business, management and economics engineering: international scientific conference*, May 9-10, 2019, Vilnius.
- Rao, S., & Perry, C. (2003). Convergent interviewing to build a theory in under-researched areas: principles and an example investigation of Internet usage in inter-firm relationships. *Qualitative Marke Research: An International Journal*, 6(4), 236-247. <http://dx.doi.org/10.1108/13522750310495328>
- Ratten, V. (2017). Entrepreneurial universities: the role of communities, people and places. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 11(03), 310-315. <http://dx.doi.org/10.1108/JEC-03-2017-0021>
- Ratten, V., & Jones, P. (2021). Covid-19 and entrepreneurship education: Implications for advancing research and practice. *The International Journal of Management Education*, 19(1), 100432. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2020.100432>
- Ruseva, V., Baltova, S., & Nikolova, E. (2024). Challenges to Entrepreneurship Education in High school. Interaction between Formal and informal assessment. *Pedagogika- Pedagogy*, 96(1), 72-86. doi.org/10.53656/ped2024-1s.06
- Saunders, M., Lewis, P. & Thornhill, A. (2019). *Research Methods for Business Students*. (8 ed.) Pearson.
- Soomro, B.A., Memon, M. and Shah, N. (2021). Attitudes towards entrepreneurship among the students of Thailand: an entrepreneurial attitude orientation approach. *Education and Training*, 63(2), 239-255. <https://doi.org/10.1108/ET-01-2020-0014>
- Trilaksono, T., Marchalina, L., Sasmoco Indrianti, Y., & Yusak, N. (2022). Entrepreneurship education strategy in higher education in ASEAN: Competitive intelligence and readiness to change. *Asia-Pacific Management and Business Application*, 10(3), 239e260. <https://doi.org/10.21776/ub.apmba.2022.010.03.1>
-